

ЎЗБЕК ФОЛКЛОР ЭТНОГРАФИК МУСИҚА САНЪАТИ ВА МАДАНИЯТИ
ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ.

Boyniyozov Asliddin Normo‘minovich

mustaqil izlanuvchi

Ўзбекистонда мусиқа санъати ва маданиятини янада ривожлантиришда учун янги имкониятлар яратилмоқда. Мусиқа маданиятининг турли йўналишлари бўйича ёш истеъдодларни излаб топиш, уларнинг ижодий фаолиятини юксалтириш юзасидан ғамхўрлик қилиш муҳим аҳамиятга эга. Мусиқа ижрочилиги, халқ мусиқа маданиятининг шаклланиб, ривож топувчи жонли жараёни эканлиги ҳаммага маълум. Унинг намояндalари бўлмиш созанда, хонанда ва бастакорлар халқ маданиятининг ўзига хос мутасаддилари сифатида ардоқланиб келинган. Бу борада ўтмиш рисолаларда ҳам тарихий муаммолар зикр этиб келинган. Жумладан, Абу Наср Фаробийнинг “Катта мусиқа китоби”, Зайнуллобиддин Хусайнийнинг “Қонуни илми, амали мусиқи”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи мусиқий”, Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, Дарвеш Али Чангийнинг “Мусиқий рисола”лари бунга ёрқин мисолдир.

Мусиқа маданияти тарихи мавзусига доир Собиқ Иттифоқ даврида яратилган асарлар кўлами ниҳоятда кенгдир. Улар орасида ўзбек халқ мусиқаси тарихини ўрганишда Бекжон Раҳмон ўғли ва Муҳаммад Юсуф Девонзода (Харратов)нинг 1925 йил Москвада араб алифбосида нашр этилган “Хоразм мусиқий тарихчаси” рисоласи муҳим аҳамиятга эга. Ушбу рисолада Хоразм мусиқачилари ижоди, Хива хонлиги худудига Шашмақомнинг кириб келиши, Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг мусиқа санъатини ривожлантириш борасидаги ҳаракатлари ҳақида қимматли маълумотлар берилadi⁴⁵.

Қирқ олти йилдан зиёд (1864–1910) ҳукумат тепасида турган шоир, бастакор ва мусиқийшунос Муҳаммад Раҳимхон Феруз (1846–1910) ҳомийлиги ва раҳнамолигида Хоразм Олти ярим мақоми бир бутун мажмуа сифатида хатта туширилди. XX асрнинг 20-йилларига келиб ноёб истеъдод соҳиби, закий шоир, созанда ва мусиқийшунос, кўли гул санъаткор Муҳаммад Комил Девоний (1887–1938) ўз салафлари ишини давом эттириб, худди шу нота ёзуви воситасида Хоразм мумтоз мусиқасининг қадимийроқ қатлами бўлмиш дутор мақомларининг етти туркумини куй ва сўз матнлари билан Олти ярим мақом (Танбур мақомлари)га қўшиб ёзиб олди. Хоразм мусиқашуносларининг жуда катта тарихий ва илмий аҳамиятга эга бўлган бу топиғи ўзбек мусиқаси тарихининг зарҳол саҳифаларидан биридир. Ўз даврида танбур чизғиларининг қайтадан кашф қилиниши замонавий ўзбек мақомшунослигининг янги босқичга кўтарилиб бораётгани далилидир. Кейинги йилларда мақомшунослик борасида жиддий изланишларга йўл очилди. Замонавий илмларга таянган янги авлод вакиллари майдонга чиқа бошлади. Шулар қаторида

⁴⁵ Ф. М. Караматов, “Ўзбек халқ мусиқа мероси”. Тошкент Ф. Фулом номидаги нашриёт – 1978 й.

навқирон мақом устози Рустам Болтаев ва мусиқашунос Ботир Раҳимовларнинг номларини қайд этиш мумкин. Улар Хоразм танбур чизғилари устида узоқ йиллар илмий ва ижодий изланишлар олиб бориб, мазкур ёзувлардаги нота матнларини замонавий такт тизимига ўгиришга ва ижроларини тиклашга муяссар бўлдилар. Ўз вақтида улуғ устозлар қўли билан битилган мўътабар нота ёзувларининг кенг илмий муомалага жорий этилиши умумбашарий миқёсга молик тадбирдир. Ваҳоланки, у бир вақтлар деярли узилиш арафасига етиб қолган жонли удумларнинг ворисийлик ришталарини тиклашдаги амалий аҳамияти билан бир қаторда, ўтмишнинг буюк мусиқашуносларидан мерос қолган илмий ютуқларни замонавий фан тараққиёти хизматига жалб этиш имкониятини ҳам туғдиради.

Шунингдек, ўзбек миллий мусиқа маданияти тарихини ўрганишда Абдурауф Фитратнинг ҳам ҳиссаси салмоқли бўлиб, муаллифнинг мазкур масалага бағишланган асар ва мақолаларида ўзбек мумтоз мусиқаси, унинг услублари ва уларнинг турк, араб, форс мусикаларидан фарқи, “Шарқ мусиқаси” назарияси ва унинг асослари тўғрисидаги таҳлилий фикр-мулоҳазалари баён этилади. Ўзбек миллий мусиқа санъати узоқ тарихий йўлни босиб ўтди. Мусиқий рисоалар, одатда, назарий йўналишга қаратилган бўлади, ва уларда умумий қонун-қоидалар мавҳум риёзий тилда баён этилади. Ижодиётнинг нозик сифатлари, хусусан, эл- элатларнинг куй ва ашулаларига хос жиҳатлар, кўпинча назарий қарашлардан ташқарида қолади. Шунинг учун қўшимча маълумотлар, гарчан асосий мусиқий рисоаларга нисбатан иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлса ҳам, ўтмиш тарихини ўрганишда назарий қонун-қоидаларни тўлдириб, маълум давр мусиқий ҳаёти ҳақида кенгрок ва атрофлича таассурот пайдо этиш имкониятини беради. Ҳаёт тараққиёти жараёнларида, Ғарб маданиятининг ўзига хос камол топганлигини эса, ҳозирги замон мусиқа санъати кўлаמידан илғаб олиш мушкул эмас. Бунинг негизида мусиқа санъати ва унинг ички унсурларини профессионаллик даражада умумлашиш босқичларини ўташи, бу жараёнда мутаносиб товуш пардаларини уйғунлаштириш ҳамда барча баробар қабул қилишлари каби мезонлар, умумбашарият мусиқа санъатининг гўзал уйғунлашишига олиб келганлигини эотироф этиш лозимдир.

Натижада, мусиқа санъати ижодиётида Ғарб мусиқа санъатига интилиш, ўхшатиш, маданиятига эргашиш каби муносабатлар юзага келди. Бунинг натижасида 1920-йилда Тошкент рус опера ва балет театри, вилоят мусиқали драма театрлари, 1926 - йилда М.Қориёкубов раҳбарлигида ташкил топган “Ўзбек этнографик ансамбли” асосида 1929-йилда бунёдга келган “Ўзбекистон давлат мусиқали драма театри”, унинг асосида 1939-йили “Ўзбек давлат опера ва балет театри” ва “Муқимий номидаги Ўзбек давлат мусиқали драма ва комедиятеатр”лари фаолият кўрсата бошлади.

Шунингдек, Ўзбекистон давлат филармонияси таркибида “Ўзбекистон ашула ва ракс ансамбли”, “Дуторчи қизлар ансамбли”, “Тамарахоним ансамбли”, “Хоразм гармончи қизлар ансамбли”, “Симфоник оркестр”, “Ўзбек халқ чолғу асбоблари

оркестри”, “Хор ака пелла жамоаси” каби ижрочи жамоалар замонавий ўзбек мусиқа маданиятини ривожлантириш жараёнида самарали хизмат қилдилар. Ўзбек миллий мусиқа санъати узоқ тарихий йўлни босиб ўтди⁴⁶.

Шунингдек, XIX аср охири – XX аср бошларида кўлами, ижро йўллари, шакллари, мураккаблигига қараб анъанавий мусиқа санъати профессионал мусиқа асарлари (мақом, катта ашула, дostonчилик) ва халқ куйларига (лапар, ялла, кўшиқ, ашула) бўлинган. XX аср бошларида ўзбек мусиқаси санъатига алоҳида эътибор билан ёндошилган. XX асрнинг илк йилларида Ўзбекистонда сиёсийижтимоий ва маданий муҳитнинг ўзи янгиланиш шароитлари билан характерланади. Марказий Осиёда жадидчилик ҳаракати, улуг намояндалари ва уларнинг ижодий фаолияти алоҳида аҳамиятлидир. Бунда, Европа услубдаги миллий театрларнинг бунёдга келиши ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Бунда Маҳмудхўжа Бехбудий, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Тавалло, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Абдулла Шакурий каби намояндаларининг ижодий фаолиятлари алоҳида аҳамиятлидир. Бундан кўринадики, бу даврда ўзбек халқи мусиқа санъати намояндалари фаолияти икки йўналишда ривожланган. Мумтоз мусиқа намуналари асосан етук ҳофиз, созанда ва бастакорлар томонидан яратилиб, ўзининг жанрлари ва ижро анъаналари мураккаблиги туфайли мақомчилик санъати ва дostonчилик ижро услублари, мактаблари билан ажралиб туради.

Хусусан, XIX аср охири – XX аср бошларида кўлами, ижро йўллари, шакллари, мураккаблигига қараб анъанавий мусиқа санъати профессионал мусиқа асарлари (мақом, катта ашула, дostonчилик) ва халқ куйларига (лапар, ялла, кўшиқ, ашула) бўлинган. Бундан кўринадики, бу даврда ўзбек халқи мусиқа санъати намояндалари фаолияти икки йўналишда ривожланган. Мумтоз мусиқа намуналари асосан етук ҳофиз, созанда ва бастакорлар томонидан яратилиб, ўзининг жанрлари ва ижро анъаналари мураккаблиги туфайли мақомчилик санъати ва дostonчилик ижро услублари, мактаблари билан ажралиб туради. Мақомлар Шарқ халқларининг жуда қадим замонлардан мавжуд бўлган мусиқа жанрларидан бири сифатида мусиқа меросида жуда муҳим ўринни эгаллайди. Анъанавий мусиқа санъатининг мақомчилик йўналиши Бухоро-Самарқанд, Фарғона-Тошкент ҳамда Хоразмда кенг ривож топди.

Ўз даврида Бухоро амири саройида мақомларга жуда катта қизиқиш билан қаралган. Амир Саид Олимхон мақом мусиқасини юксак даражада қадрлаган, ўзи ҳам дутор чалишда моҳир бўлган. Анъаналарга кўра, амирликда халқ мусиқачилари орасидан иқтидорли болалар танлаб олиниб, тажрибали мусиқачилар кўлига топширилган. Масалан, Бухоронинг машҳур мақом усталари Уста Шоди Азизов, Бобоқул Файзуллаев, Шохназар Соҳибов кабилар сарой мусиқачилари кўлида таълим олганликлари фикримизнинг далилидир. Тошкент ва Фарғона водийсида ҳам мумтоз мусиқанинг маълум вариантлари юзага келди. Ушбу йўналиш асосан катта ашула йўлларида иборат бўлган. Ашурали Ҳофиз, Мирза Қосим Ҳофиз, Мўминжон Ҳофиз, Мўйдин Ҳожи, Беркинбой Файзиев, Мулла Тўйчи Тошмухаммедов, Ғанижон

⁴⁶ Ризаев Ш. Ўзбек драматургияси ва театрининг асосчиси // Театр, 2006, №1. – Б.10-12.

Мирзаев, Жўрахон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Турғун Каримовлар мазкур йўналишда моҳир ижрочилари бўлганлар. Фарғона водийсида маҳаллий ижрочилик мактаблари ҳам шаклланган бўлиб, улар орасида айниқса, Қўқон, Марғилон, Бешарик каби ижрочилик мактаблари ўз даврида жуда машҳур бўлган. XIX аср охири – XX аср бошларида Хоразм воҳаси ўзбек мусиқа санъатида ўзининг ижрочилик ва хонандалик анъаналари билан анча машҳур бўлган. Воҳада мақом ижрочилиги дoston йўллари, халқ оммавий кўшиқлари ўз йўналишлари доирасида ривожланган. Бу даврда Хоразмда Комил Хоразмий, Муҳаммад Раҳимхон Феруз, Ниёзжон Хўжа каби машҳур бастакорлар ижод қилишган.

XX аср бошларида Туркистоннинг деярли барча шаҳарларида жадиждларнинг ҳаваскорлик тўғарақлари ва миллий театрлари ташкил топди. 1911-1917 йиллар давомида 20 га яқин пьесалар ёзилди. К.Нусратиллаевнинг “Тўй”, А.Қодирийнинг “Бахтсиз куёв”, Хўжа Муиннинг “Эски ва янги мактаб”, А.Бодрининг “Аҳмоқ” пьесалари шу даврда яратилган⁴⁷.

Хуллас, XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Туркистон, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида мусиқа санъатида жиддий ўзгаришлар ва янгиланишлар юз берди. Европалик мусиқа билимдонлари Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида мумтоз мусиқа ва халқ оғзаки намуналарини ўрганиш ва уларни ноталаштириш, халқ мусиқа чолғуларини тўплашга эътибор қаратди. Туркистон шаҳарларида мусиқий жамиятлар тузилиб, ҳаваскорлар жалб этилди. Рус мусиқа билимдонлари томонидан ўзбек халқ кўшиқларини ўрганилиши, уларнинг ноталаштирилиши, хориж матбуотида нашр этирилиши каби ҳолатлар ўз даврида мусиқа санъатининг ривожига муносиб ҳисса қўшди. Айни пайтда, Бухоро ва Хоразм худудида ҳамда Фарғона водийсида ўзбек мусиқа санъати анъаналарини сақлаб қолиш учун зарурий чора-тадбирларнинг олиб борилиши ўзбек мумтоз мусиқаси анъаналарининг ривожланишига хизмат қилади⁴⁸.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда “Шашмақом”, “Хоразм мақомлари”, “Фарғона-Тошкент мақомлари”, дутор ва сурнай мақом туркумлари ҳамда мақом чолғу ва ашула йўллари мавжуд. Улар ҳозирги кунда республикамизда профессионал ва ҳаваскор мақом ансамбллари, созанда ва хонандалар томонидан ижро этилиб келинмоқда. Анъанавий “устоз-шогирд” мактаблари ворисийлик асосида авлоддан авлодга ўтиб келмоқда.

Таҳлил натижасида шуни кўришимиз мумкинки, ўзбек мусиқа санъатида илмий изланишлар мавжуд. Аммо уларнинг аксариятида мазкур мусиқа турининг юртимизга кириб келиши ва ривожланиш тарихи таҳлил қилинган. Уларнинг назарий жиҳатлари ва жанрлар кесимида ўзига ҳослиги таҳлил қилинган илмий изланишлар жуда озлиги ривожланаётган мазкур санъат турларини чуқурроқ ўрганиш лозимлигини кўрсатади. Бундай илмий изланишларга таяниб соҳа мутахассисларини билим ва

⁴⁷ Ризаев Ш. Ўзбек драматургияси ва театрнинг асосчиси // Театр, 2006, №1. – Б.10-12.

⁴⁸ Зияева Д. Х. Ўзбекистон шаҳарлари XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида: шаҳар маданияти ва урбанизация жараёнлари. – Тошкент: Yangi nashr, 2017. – Б.370.

кўникмаларини ошириб жаҳон талабларига жавоб берадиган кадрларни тайёрлаш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги ”Бахшичилик санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ–4320 - сонли . (lex.uz).
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 20.12.2022. <http://uza.uz>.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2995-сонли қарори. (lex.uz).
4. Ф. М. Караматов, “Ўзбек халқ мусиқа мероси”. Тошкент Ғ. Ғулом номидаги нашриёт – 1978 й.
5. Ризаев Ш. Ўзбек драматургияси ва театрининг асосчиси // Театр, 2006, №1. – Б.10-12.
6. Зияева Д. Х. Ўзбекистон шаҳарлари XIX аср иккинчи ярми –XX аср бошларида: шаҳар маданияти ва урбанизация жараёнлари. – Тошкент: Yangi nashr, 2017. – Б.370.